

Libora Oates-Indruchová

Meze myšlenek

*Cenzura v české
a maďarské vědě,
1969–1989*

Meze myšlenek

Cenzura v české a maďarské vědě, 1969–1989

Libora Oates-Indruchová

Recenzovali: Prof. James Krapfl a Doubravka Olšáková, Ph.D.

Foto na obálce: Ladin labyrint, ostrov Cres, Chorvatsko.

Foto Libora Oates-Indruchová.

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Praha 2026

Edice SLON – Studie, 152. svazek / řídí Miloš Havelka, Jiří Šafr, Jiří Ryba
a Alena Miltová

Redakce Alena Miltová

Fotografie Jeannette Goehring a Libora Oates-Indruchová

Grafická úprava a obálka studio Designiq

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2026

© Libora Oates-Indruchová, 2026

Photography © Jeannette Goehring, Libora Oates-Indruchová, 2026

Cover photo © Libora Oates-Indruchová, 2026

ISBN 978-80-246-6002-8

ISBN 978-80-246-6012-7 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

od roku 2021 součást Nakladatelství Karolinum

Všem, kteří se se mnou podělili o své příběhy.

Obsah

Seznam vyobrazení	11
Poděkování	12
Poznámka k českému vydání	14
 Kapitola 1	
Úvod	17
Cenzura ve východním bloku	20
Teorie cenzury	28
Lidé a instituce	33
Pomyslné rozhovory: Primární text o cenzuře v českém a maďarském vědeckém publikování za státního socialismu, 1969–1989	40
Výsledek: Mapa mezí myšlenek?	49
Uspořádání knihy	55
 Kapitola 2	
Hranice: Regulace akademického života v Československu v dokumentech k politice vědy	58
Intelektuální obec v roce 1968: trn v oku normalizace	59
První rok normalizace: sedmimílovými botami, nebo cupitavými krůčky?	62
Pokročilá normalizace: proniknout stále hlouběji k nižším příčkám vědecké obce	65
 Čtyři listy příběhů: vizuální metavyprávění „Začátky“	73
 Osoby a obsazení	78

Kapitola 3

Lidé a instituce: Přežití v normalizované vědě 82

- I. Provádění personální politiky vědeckými institucemi a profesními kruhy 83
- II. Vyjednávání s mocí: institučně jen přežít či pokračovat v práci? 104
- III. Vyjednávání s mocí: profesně se v instituci rozvíjet 112

Kapitola 4

Dílo: „Řízení“ rukopisu po dálnicích a okreskách státněsocialistického vědeckého publikování 123

- I. Navigování schvalovacími úrovněmi na cestě myšlenek k publikaci 123
- II. Objíždění očekávaných zátarasů po publikačních okreskách 130
- III. Narážení na publikační zátarasy a jejich překonávání 139
- IV. Nacházení solidarity 146
- V. Zakazování, povolování, zpomalování 148
- VI. Proměňování bariér v čase 152

Kapitola 5

Autor/ka: Cenzurování a autorství za státního socialismu 156

- I. Vytváření vztahu k textu a formování autorské osoby 156
- II. Učení se mezím přípustnosti a vyjednávání s nimi 186

Kapitola 6

Jazyk: Výzkumná témata, slovník, psaní kódem 208

- I. Definování přijatelných, citlivých a nepřijatelných výzkumných témat 208
- II. Zacházení s ideologizovaným jazykem a jeho podvracení 223
- III. Kódování textů 237

Kapitola 7

Revize: Ztráta paměti, duchové akademického světa minulosti v přítomnosti 246

- I. Zamyšlení se nad minulostí očima přítomnosti 246
- II. Obcházení přítomnosti akademickými přízraky minulosti 250

Čtyři listy příběhů: vizuální metavyprávění „Konce“

259

Kapitola 8	
Meze myšlenek? Teorie státněsocialistické cenzury	264
Personální strategie v institucích a osobní strategie profesního přežití	264
Ideologický regulační rámec	265
Personální strategie v institucích	267
Osobní strategie profesního přežití	275
Generační rozdíly	283
Pravidla provozu publikační činnosti	287
Cenzurní zásahy, autoři a jejich texty	296
Zpolitizování výzkumných témat, ideologizovaný jazyk a kódování textů	314
Duchové akademického světa minulosti, jejich přízraky strašící v přítomnosti	331
Závěr	337
Dovětek	340
 Epilog	 341
 Bibliografie	 347
 Jmenný rejstřík	 368
 Věcný rejstřík	 371

Seznam vyobrazení

Box 1: Konstrukce „pomyslného rozhovoru“

Box 2: Doprovodné fotografie

Schéma 1: Hlavní části komunikační struktury KSČ v oblasti politiky vědy

Čtyři listy příběhů: vizuální metavyprávění. „Začátky“

Obr. 1: Prolog

Obr. 2: Inspirace

Obr. 3: Akce

Obr. 4: Anticipace

Čtyři listy příběhů: vizuální metavyprávění. „Konce“

Obr. 5: Prolog

Obr. 6: Inspirace

Obr. 7: Akce

Obr. 8: Antiklimax

Poděkování

Výzkum k této knize se uskutečnil s podporou Grantové agentury České republiky (grant č. GA 405/03/1056), Mellon Fellowship na Ústavu pokročilých humanitních studií (IASH) Edinburské univerzity, Marie Curie Intra-European Fellowship na Ústavu pokročilých studií Collegia Budapest, Společnosti Ludwiga Boltzmann, Visiting Fellowship Aleksanteri ústavu Helsinské univerzity a Krátkodobé vědecké mise na Škole slavistických a východoevropských studií (SSEES) University College London udělené programem COST v rámci Akce CA16213: New Exploratory Phase in Research on East European Cultures of Dissent (NEP4Dissent).

Jelikož práce na celém projektu zabrala několik let, je těch, kdo ji pomohli postrkovat kupředu, mnoho. Můj dík za veškerou podporu a rady patří všem, kdo souhlasili s účastí na výzkumu, nabídli nejrůznější formy spolupráce či které jsem měla tu čest poznat jako kolegyně a kolegy. V neposlední řadě pak lidem, kteří mě během let výzkumu a psaní obohatili darem přátelství a rodné podpory.

Tato práce by nemohla začít bez ochoty narátorek a narátorů, jejichž hlasy zde zaznamenávám, podělit se se mnou o své příběhy a myšlenky. Gábor Klaniczay, János Kornai a György Péteri mi pak poskytli neocenitelné rady a postřehy při plánování maďarské studie.

Fellows a zaměstnanci a zaměstnankyně IASH, Collegia Budapest, Aleksanteri ústavu a SSEES vytvořili úžasná tvůrčí prostředí, jejichž stimulus přetrvával ještě dlouho po návratu z badatelských pobytů na těchto institucích. Můj obdiv a dík patří Györgyovi Szónyimu za zorganizování vpravdě profesionální habilitační diskuse na Szegedské univerzitě. Bez výzkumné asistence Gábora Halmaie na Středoevropské univerzitě v Budapešti bych se opravdu „ztratila v překladu“ a citlivé oko fotografky Jeannette Goehring zachytilo „Čtyři listy příběhů“ (ještě) na film.

Muriel Blaive, Barbaře Falk, Padraicu Kenneymu, Jamesi Krapflov, Lynne Pearce a Gerlindě Šmausové vděčím za cenné komentáře k raným verzím různých částí rukopisu. Jamesi Krapflov a Doubravce Olšákové pak za komentáře k českému rukopisu.

Sari Autio-Sarasmo mě seznámila s badateli a badatelkami českých dějin na Aleksanteri a dala tak základ dlouhodobé, navýsost příjemné a produktivní spolupráci. Richard Dutton a jeho práce k alžbětinskému Mistru královských zábav (Master of Revels) mi pak už kdysi dávno zasadil do hlavy brouka cenzury.

Jako mnoho dalšího by tato knížka těžko kdy vznikla bez Merrilla Oatese, jehož IT dovednosti udržovaly všechna moje technická udělátka v provozu a – především – jehož partnerství se stará o to, abych zůstala nohama na zemi, ale přesto aby každý den byl neobyčejný.

Silvie Zdražilová vypracovala překlad těch částí rukopisu, které byly původně napsány anglicky, k mým dalším úpravám, a tím mi notně ulehčila zdlouhavou práci na anglickém překladu, Jakub Fráňa vypomohl při konečné úpravě rukopisu a jako vždy pečlivá redakční práce Sociologického nakladatelství (dnes součást nakladatelství Karolinum) se postarala o odstranění mých mnoha chyb a kostrbatých vyjádření.

Poznámka k českému vydání

České vydání vychází pět let po vydání anglickém u Bloomsbury Academic. I když česká verze je v některých dílčích bodech aktualizovaná, odkazy na literaturu, a tím také některé argumentační formulace, odráží stav diskuse na téma státněsocialistické cenzury a souvisejících kontextů v době odevzdání anglické verze do tisku. Nezahrnuje tak práce, které vyšly současně nebo od té doby, jako například články Eduarda Burgeta, Petry Loučové a Doubravky Olšákové „The Gray Zone as an Oppositional Communication Channel. Czech Experts, Dissent and the Environmental Agenda“ (*Práce z dějin Akademie věd*, 2021), Nikoly Balaše „Through a Peephole: Vladimír Karbusický, the Secret Police and the Scholarly Ethos in Socialist Czechoslovakia“ (*History and Anthropology* 2022) a Dominika Zelinsky „How Intellectuals Perform: Meaning Making and Community in the Czechoslovak Philosophical Underground“ (*Sociology* 2023), jakož i sborník *Optimální cenzurou bude kádrová politika: Tisková politika tzv. normalizace 1968–1989* editovaný Petrem Andreasem a Martinem Štefkem (Praha: Academia 2023) a memoárovou knihu Miroslava Hrocha *Jak jsem to tehdy viděl: Vzpomínky* (Praha: Karolinum 2024) k české tematice; dále k teritoriu střední a východní Evropy sborník editovaný Adelou Híncu a Victorem Karadym *Social Sciences in the Other Europe since 1945* (Budapest: Pasts Inc., Central European University 2018), článek Adely Híncu „Academic Mobility and Epistemological Change in State Socialist Romania: Three Generations of Sociologists, Western Social Science, and Quality of Life Research“ (*Serendipities* 2020) a studii Rossena Djagalova „The Zone of Freedom? Differential Censorship in the Post-Stalin-Era People’s Republic of Letters“ (*The Slavonic and East European Review* 2020). Pro současný kontext diskutovaný v kapitole 9 jsou pak relevantní články: Andrea Pető a Ildikó Barna „Unfettered Freedom’ Revisited: Hungarian Historical Journals between 1989 and 2018“ (*Contemporary European History* 2021) a Taiyi Sun a Quansheng Zhao „Delegated Censorship: The Dynamic, Layered, and Multistage Information Control Regime in China“ (*Politics & Society* 2022). Možnosti profesního života vědců a vědkyň převážně z přírodních a technických věd v době české normalizace pak zprostředkovávají orálněhistorické

rozhovory sebrané v knize Lenky Krátké, Jany Wohlmuth Markupové a Miroslava Vaňka (*Klidová věda?: Proměny a konstanty v práci i životě vědců a vědkyň v letech 1968–2008*) (Praha: Univerzita Karlova, Fakulta humanitních studií 2018).

Jelikož česká verze je vyjmuta z copyrightu na původní vydání, text českého vydání se od anglického podstatněji liší v délce „pomyslných rozhovorů“ v kapitolách 3–7. Anglické vydavatelství si vyžádalo podstatné zkrácení těchto kapitol, nicméně pro vydání české jsme považovali za důležité krácený materiál vrátit zpět. Jde totiž o vzpomínky narátorů a narátorek, které sice nejsou pro budování teorie v kapitole 8 zásadní, ale poskytují pro české čtenářstvo zajímavé – a snad také užitečné – informace.

V české verzi jsme provedli ještě další dvě změny, a sice změnu celkové metafory pro cenzuru ve vědě v pozdním státním socialismu, což si zákonitě vyžádalo i změnu titulu knihy, a dále změnu přezdívek narátorů a narátorek. Anglický titul zní *Censorship in Czech and Hungarian Academic Publishing, 1969–89: Snakes and Ladders*, tedy *Cenzura v českém a maďarském vědeckém publikování: Hadi a žebříky*. Podtitul „Hadi a žebříky“ odkazuje na stolní hru podobnou Člověče, nezlob se! a běžnou v britském prostředí, ale u nás méně známou. Anglická kniha je k tomu uvedena následujícím citátem:

Hadi a žebříky či *Skluzavky a žebříky* je klasická desková hra pro děti. Hraje se ve dvou či více hráčích na hrací desce s očíslovanými čtverci uspořádanými do mřížky. Na některých čtverečcích jsou zobrazeny „žebříky“, které propojují vždy dva čtverce, a na některých „hadi“ či „skluzavky“, taktéž spojující dva čtverce. (...) Hra se často hrála ve starověké Indii pod názvem mókša patamu. (...) Mókša patamu pravděpodobně vymysleli hinduističtí duchovní učitelé, aby dětem ilustrovali důsledky dobrých skutků v kontrastu s těmi špatnými. Žebříky představovaly ctnosti jako štědrost, víru, pokoru atd. a hadi pak neřesti jako chtíč, zlost, vraždu, krádež apod. Hra přinášela ponaučení, že člověk může dosáhnout spásy (mókša) tím, že bude konat dobré skutky, zatímco za skutky zlé se znovu narodí v nižší formě života (patamu). Žebříků bylo méně než hadů, což mělo připomínat, že ve srovnání s pácháním hříchů je cesta dobra velmi složitá. (Luigi Ciompi a Adrian Seville, nedatováno. *Giochi dell'Oca e di percorso*. <http://www.giochidelloca.it>, cit. 12. 3. 2019)

Metafora „hadů a žebříků“ se zdála lépe vystihovat zákruty vědeckého publikování za české normalizace než někdy používaná orwellowská metafora Velkého bratra: autoři a autorky nezažívali všeobjímající a nepolevující dohlížitelství, ale obývali a spoluvytvářeli prostředí, v němž buď padli na něco nebo – častěji – někoho, kdo jejich rukopis v procesu směřujícím k publikaci postrčil o kus dál, anebo naopak na někoho, kdo způsobil, že „sjeli“

o několik příček dolů a museli usilovat o vydání své práce ze stupně publikačního procesu, o němž si mysleli, že ho už překonali. Český titul *Meze myšlenek* má s metaforou hadů a žebříků společné dohadování se či tázání se po „pravidlech hry“ – co se smělo a co se nesmělo, aby badatelé a badatelky své myšlenky dovedli od nápadu k publikaci a jejímu přijetí čtenářstvem. Zároveň ale také klade otázku po konečném dopadu nejrozličnějších cenzurních mechanismů, která tvoří jádro knihy.

Konečně je potřeba zmínit přezdívky českých narátorků a narátorek či rádců a rádkyň v „pomyslných rozhovorech“. V anglické verzi nesou jména odvozená z latinských botanických jmen, tedy záměrně „odcizená“ od angloamerického jazykového prostředí, aby mluvčí byli identifikovatelní podle disciplíny, věkové kohorty a pohlaví a zároveň nezaměnitelní s anglickými či středo- a východoevropskými autory a autorkami prací použitých ve výzkumu ke knize. Pro český text se zdálo čtenářsky přívětivějším použít česká jména z živé a neživé přírody, neboť ta sice nejsou mezi českými příjmeními výjimečná, ale jsou dostatečně výrazná, aby zůstala odlišitelná od autorských jmen z použité literatury. Klíč k přezdívkám podle disciplíny, věkové kohorty a pohlaví poskytuje kapitola „Osoby a obsazení“.

duben 2024

Kapitola 1

Úvod

Annus mirabilis 1989 ukončil komunistické dohlížitelství nad tvůrčím vyjadřováním, médií a produkcí znalostí, i když ne všechny dozorující struktury zanikly okamžitě a některé se možná ani příliš neotřáslly. Ve všech zemích bývalého východního bloku platila v době komunistických vlád pro média a také umění poměrně přísná opatření a legislativa. Nicméně produkce znalostí nepodléhala ideologickým restrikcím stejnou měrou. Formální cenzurní úřady, které dohlížely na vědu a školství, existovaly pouze v některých zemích a v určitých obdobích, zatímco v jiných je nahradil propracovaný systém vyjednávání a autocenzury. Společenské a humanitní vědy patřily v souladu s ortodoxní marxistickou kategorizací do „ideologické sféry“ (Merton 1973 [1945]) a nacházely se tedy pod větším drobnohledem než přírodní vědy. I v těchto podmínkách výzkumné ústavy a univerzity produkovaly množství odborných publikací ve všech anebo alespoň ve většině tehdy existujících oborů. Nelze je jednoduše zatratit jako bezcenný odpad vytvořený figurkami komunistické ideologie. Znamenalo by to totiž, že celé obory, výzkumná pracoviště a univerzitní katedry by bylo potřeba přes noc rozpustit, pokud by je nezaplnil nový personál ze „Západu“ (což do velké míry nastalo v bývalé NDR) nebo z okruhu těch, kteří se na undergroundových seminářích vzdělávali v oblasti současných vědeckých diskusí. Co se týká té druhé možnosti, takoví badatelé a badatelky rozhodně existovali, ale skutečností je, že mnoho – jestli ne většina – lidí, kteří učili na vysokých školách a publikovali vědecké práce před rokem 1989, v tom pokračovali i nadále. A ještě důležitější možná je, že vychovávali mladou generaci, která poté vstupovala do vědních oborů doma a někdy i v zahraničí. Proto se znalostmi vytvořenými za státního socialismu musíme vážně zabývat. I když nad autory a autorkami bděli nejružnější nadřazení a aparát Státní bezpečnosti, musíme připustit, že autoři, badatelky a vysokoškolské vyučující upřednostňovali loajalitu své profesi před loajalitou ke komunistické straně, pokud byli jejími členy, anebo uplatňovali vlastní možnost jednat (agentnost), kam až považovali za možné, pokud členy strany nebyli.

Po jaké životní dráze za politicky represivních podmínek státního socialismu putovaly myšlenky od svého početí po přijetí čtenářstvem? Jak vypadal

„rodinný“ a společenský život myšlenek? Sdělovaly se snad myšlenky pomocí kódu sdíleného mezi autory a čtenářstvem a nepřístupného nejrozličnějším cenzorům? Tato kniha zkoumá úroveň povolení a zákruty, kterými musela myšlenka projít na své cestě od autorského subjektu přes nakladatelství až k recenzi knihy; způsoby, jakými autoři zacházeli s textem v kontextu vědeckých institucí a společenství; a konečně, jakými procesy podle svého mínění sdělovali své myšlenky čtenářstvu.

Počátek tohoto projektu sahá do konce 90. let 20. století, kdy jsem rozmouvala se svým bývalým profesorem kvůli materiálu pro kapitolu mé dizertační práce týkající se vysokoškolských učebnic napsaných v osmdesátých letech dvacátého století. Snažila jsem se britskému odbornému publiku, pro které byla práce určena, vysvětlit, že texty učebnic musely odpovídat komunistické ideologii (Oates-Indruchová 2002). Měla jsem za to, že pro české čtenářstvo nebude takové vysvětlení zapotřebí, protože se přece jedná o věci obecně známé. Pro britské publikum jsem ale k doložení svého tvrzení potřebovala „důkazy“ v podobě tištěného slova či obrazu. Zašla jsem tedy do fakultní knihovny v domněnku, že o vhodné materiály nebude nouze. Dobře jsem si pamatovala všechna ta skripta a dokumenty vysvětlující ideologické základy oboru, o kterém jsem psala. Vzala jsem si štos objednacích formulářů a začala se probírat obstarožním lístkovým katalogem. Asi za hodinu jsem sebevědomě přistoupila k přepážce a předala knihovníkovi objednávku asi na tucet titulů: *Komunistické vzdělávání pro učitele...*, *Sborník dokumentů komunistické strany k dalšímu rozvoji...*, *Závěry 14. sjezdu KSČ v...*, *Ideologické principy didaktiky...* a podobných. Druhý den jsem se vypravila vyzvednout si svůj „úlovek“. Knihovník mi vrátil vyplněné objednací formuláře a pravil:

„Lituji, ale tyto publikace nejsou k dispozici.“

Překvapeně jsem se zeptala: „Cože? Chcete říct, že jsou teď tak žádané, že jsou všechny rozpůjčované? A všechny výtisky každého titulu?“

Knihovník chvíli váhal. Snad, že mu to bylo trapné. Nakonec odpověděl: „Ne. Ale ředitelka knihovny nařídila jejich vyřazení, protože už nejsou k ničemu. Jejich odborná hodnota je nulová.“

Nevěřila jsem svým uším. Spatřila jsem v duchu jezuity, komunisty a „moderní“ knihovníky, kterak v přátelské pospolitosti udržují na strništi plameny svých ohničků a pečou si brambory v popelu spálených knih, které jim nebyly vhod. Sice každému z jiného důvodu, ale vyšlo to jaksi na stejno. Kouř ze tří ohňů stoupá k netečnému podzimmému nebi. Co zůstane z naší historie, když ji budeme neustále přepisovat? Ředitelku knihovny patrně vedla k jejímu rozhodnutí snaha očistit knihovnu od spisů, které generace studujících i vyučujících považovaly za balast a které museli číst jenom proto, že se to po nich chtělo na různých ideologických seminářích a školeních. Zjevně

si neuvědomila, že tím současně likviduje důkazy o ideologické manipulaci v českých společenských vědách a vzdělávání.

Knihovník za přepážkou si povšiml mého zděšení a poradil mi, abych zašla do Národní knihovny, která archivuje po jednom výtisku od každé oficiální publikace. Šla jsem tam a vrátila se s nepořízenou. Požadované tituly byly interními publikacemi školy. Jako takové archivaci v Národní knihovně nepodléhaly. Prostě už nejsou.

A tak jsem se jednoho dne objevila v pracovně svého pana profesora, říkejme mu profesor Horn. Potěšilo mě, že mě nejen neodmítl, ale dokonce uvítal příležitost o svých zkušenostech vyprávět. Dověděla jsem se, co jsem potřebovala pro dizertační kapitolu o projevech ideologie státního socialismu v učebnicích, a pak si začala klást další otázky – ty, které se staly motivem pro výzkum vedoucí až k této knize.

Otázka, která mě přivedla k otázkám dalším, se týkala prolínání osobního a politického: pokud feministky druhé vlny tvrdily, že „osobní je politické“, bylo v období pozdního státního socialismu v Československu politické vždy též osobní. Sám profesor Horn nedokázal říct, do jaké míry se obstrukce a šikana, kterým byl vystaven, týkaly jeho osoby nebo tématu. V tomto kontextu uvedl příklad, jak osobní vztahy mohly zmírnit ideologický tlak: „Dávali jsme dohromady encyklopedii našeho oboru a náš představený trval na tom, že tam musíme vložit také heslo o přínosu komunistické strany. Ani já ani moje redaktorka jsme to tam prostě nechtěli. Teď co s tím? Tak jsme šéfa pozvali do hospody, zaplatili mu pár panáků a nakonec mu redaktorka řekla ‚Honzo, my se ti na to heslo vyserem.‘ A bylo to.“

Jaká byla relativní moc „šéfa“ katedry a redaktorky nakladatelství? A kde se v tom všem nacházel autor? Tady to bylo podle pana profesora Horna ještě o něco složitější:

„Když jsem psal historii jednoho našeho kulturního hnutí z poloviny devatenáctého století, konečná publikovaná verze obsahovala několik kapitol, které napsal můj představený. Já bych je totiž nikdy takhle nenapsal. Jestli to dneska někdo čte, musí z toho mít dojem, že jsem nějaký rudý blbec.“

„Ale proč jste tedy s vydáním v takové podobě souhlasil?“, zeptala jsem se. Naivně, jak se hned ukázalo, protože profesor Horn s trošku ironickým pousmáním odpověděl:

„Byl to můj šéf a prostě mi řekl, abych mu odevzdal rukopis.“

„Ale jako autor jste přece měl právo konečného schválení textu, nebo ne? Nebo tam byl váš šéf uveden jako spoluautor?“

„Ne a ne. Můj souhlas a to, že jsem byl autorem, s tím nemělo co dělat. On chtěl číst všechno, co se členové jeho týmu chystali publikovat, a rozhodoval o tom, zda se jedná o vhodný materiál, či nikoliv. Pokud usoudil, že

můj text za publikování stojí, avšak s úpravami, jeho rozhodnutí bylo prostě zákonem. Já už jsem se nemohl nijak vyjádřit k tomu, jestli chci, aby moje práce vyšla s těmi jeho úpravami nebo ne.“

Profesor Horn tímto tvrzením v mžiku zdemoloval mou představu o autorovi – nebo minimálně přesvědčení o určité minimální autonomii tvůrčího procesu. Navíc pokud v zásadě souhlasíme s Pierrem Machereyem, že ideologie, které ovládají spisovatele jako subjekt, se dostávají do jejich textů nevědomky, navzdory upřímné snaze o nezávislé myšlení (Macherey 1978 [1966]), pak zkušenost profesora Horna staví tuto teorii v autoritativních podmínkách státního socialismu na hlavu. V nich se oficiální ideologie otevřeně a vědomě prosazovala v rozhodnutích o tom, co lze publikovat. Dělo se tak formou manipulativní tvorby, která je dnes známá odborníkům na „spin“ propagandu v PR agenturách: kombinací cenzury, tedy restriktivního opatření, a propagandy, opatření preskriptivního.

Odhalení profesora Horna nastolilo otázky, které se týkaly jak autorek a autorů, tak čtenářstva. Jaký měli autoři *osobní* vztah ke svým textům, jaké strategie museli volit, aby minimalizovali vnější ideologické zásahy do textu? A co to znamenalo pro čtenářstvo? Tušilo, že autorem nebyla vždy nutně osoba uvedená na obalu knihy, a měnilo to nějak proces čtení? Přistupovali snad čtenáři ke knize vydané v období státního socialismu s jakýmsi brýlemi virtuální reality, které dodaly textu „pravou“ podobu? V souladu s recepčními teoriemi musíme sice uznat nemožnost pátrání po „pravé podobě“ textu, nicméně se můžeme pokusit o rekonstrukci strategií, které autoři jakožto tvůrčí subjekty používali, aby své myšlenky předali čtenářstvu, či naopak, které autoři v roli čtenářstva využívali, aby v prostředí státního socialismu z textů vytěžili, co potřebovali. Po cestě museli autorky a autoři řešit morální dilema, zda se stáhnout do ticha, nebo zůstat a mluvit, třebaže jazykem vrchností zmračeným.¹

Cenzura ve východním bloku

I když se zaměříme jen na pozdější období státního socialismu (roky Kádárovy nebo Ceaușescuovy éry, období po pražském jaru), zjistíme, že procesy

¹ Tato výpůjčka z Shakespearova Sonetu 66 (v překladu Jana Vladislava z r. 1964) se vztahuje také k práci Janet Clare o alžbětinské cenzuře, ve které lze nalézt překvapivé paralely s vydáváním knih za státního socialismu a na kterou občas odkazují (viz Clare 1990).

Zde a v celém rukopise nepřechyluji cizí ženská jména, neboť přechylování je v podstatě neetické či je lze chápat jako počin jistého kulturního kolonialismu, neboť jím vnucujeme jinému člověku místní kulturní zvyklosti bez toho, aby se k tomu mohl vyjádřit; přechylováním vzniká jméno, které nejenom nepatří dané osobě, ale nikomu, je to jméno, které neexistuje.

publikování ve vědě se v rámci východního bloku značně lišily, pokud jde o cenzuru. Některé země, například Polsko, měly formální cenzurní úřad, ale nízkonákladové vědecké publikace požívaly větších, výslovně povolených svobod než publikace určené široké veřejnosti (Schöpflin 1983, 32–102). Jiné státy, jako bylo Československo a Maďarsko, vyčleněnou cenzurní instituci neměly. Tato druhá skupina zemí poskytuje lepší základ pro zkoumání intelektuální komunikace a struktur zasahujících do tvorby textů v represivních podmínkách. Ve státech, kde formalizovaná cenzura nefungovala, se totiž jakákoli omezení vědecké tvorby musela „rozptýlit“ mezi jednotlivé části vydavatelského procesu a „přesunout“ z centra dohledu (Burt 2012 [1998], 333). Vzorec jednání, který se řídil psanými pravidly, co se smí a nesmí, a vedl v publikačním řetězci od jednoho článku k dalšímu, tedy nahradil vzorec vyplývající z dojmů a předpokladů. Dojmy pravděpodobně vycházely z představy o existenci systému státní cenzury, který – možná – vyvažoval systém intelektuální komunikace. Nepřítomnost formální instituce má metodologické důsledky i pro tento výzkum. Archivní dokumenty budou nejspíš vzácné a jakékoli „dojmy“ se budou dát stěží ověřit pomocí písemného záznamu: stát, který tvrdil, že žádnou cenzuru neuplatňuje, popuzoval jakýkoli náznak takového postupu i toho samotného slova – tohoto faktu si badatelé povšimli i v dalších socialistických státech a jinde (Mihály 1993, 49; Coetzee 1996, 34; Klötzer a Lokatis: 1999, 24; Dąbrowski 2017, 214).²

Prvky percepce jsou silně přítomny v pracích zabývajících se cenzurou a vydaných před rokem 1989 mimo východní blok nebo v *samizdatu*. Tyto práce se zakládaly na svědectvích emigrantů či disidentů a autorů na „indexu“ nežádoucích osob, kteří popisovali svou zkušenost s cenzurou (Dewhirst a Farrell 1973; Siniavski 1989; Zipser 1990a). Osobní svědectví jako žánr upřednostňovaly třeba články v časopisu *Index on Censorship* (Gruša 1982; Šiklová 1983; Voslensky 1986; Demszky 1989). Příležitostně se podařilo skrz železnou oponu propašovat dokumenty detailně popisující cenzurní praktiky, které doplnily dojmy autorů o důkazy z oblasti tehdejší kulturní politiky, tedy o pohled státu. Takzvaná *Černá kniha polské cenzury* (Black Book of Polish Censorship, Curry 1984) je vynikajícím příkladem takové publikace stejně jako kniha George Schöpflina, v níž shromáždil dokumenty především o cenzuře v médiích v Československu, Německé demokratické republice (NDR), Maďarsku, Polsku a Jugoslávii (Schöpflin 1983). Velká vlna svědectví se objevila v 90. letech 20. století, kdy byl obecně hlad po vyprávěních „očitých svědků“ státních represí. V letech 1991–1992 Lidia Vianu jako první

2 Dmitry Kurakin prohlásil, že sovětská sociologická komunita „silně upřednostňovala orální formy komunikace“, a tak „důležité události, trendy a fakta nebyly nikdy zdokumentovány“ (Kurakin 2017, 5).

systematicky shromáždila takové výpovědi. Výsledek, *Cenzura v Rumunsku* (Censorship in Romania), obsahuje dvacet šest redigovaných rozhovorů s ženami a muži několika generací působících v literární kritice, básnictví a próze o jejich zkušenostech s publikováním svých děl během Ceaușescuova režimu (Vianu 1998). Podrobný popis fází vydavatelského procesu a rolí, které hráli různí aktéři, se stala zásadní inspirací i pro můj projekt.

Otevření archivů v 90. letech 20. století podnítilo výzkum dokumentů k institucionálním procesům (např. Wichner 1993; Kaplan a Tomášek 1994; Tomášek 1994; Kelly 1995; Costabile-Heming 1997; Lokatis 1996; Dobrenko 1997; Blium 1998; Šámal 2009; Romek 2010; Bock 2011). Badatelé a badatelky z archivů vytěžili do té doby neznámé detaily o fungování institucí, jejich syntézou zrekonstruovali cenzurní systémy a navrhli teoretické modely cenzury. Když dnes tuto literaturu pročítáme, zjišťujeme, že samotné detaily žádnou novou *konceptní* informaci nepřinesly. Všechny dílky k sestavení modelů cenzury byly k dispozici již dříve v *souhrnu dojmů* vyjádřených ve svědectvích, což vyzvedá do popředí význam sociální interakce mezi různými dobovými aktéry. Ti totiž jen výjimečně měli přístup k přesným direktivám, učili se praxí a minimálně v poslední fázi státního socialismu se pravděpodobně spolupodíleli na tvorbě systému cenzury a jeho uplatnění v praxi.

Nicméně většina svědectví i studií dokumentů se zaměřovala na represivní úkony institucí namířených proti tvůrčímu duchu a snažila se vytvořit taxonomii cenzury ve státním socialismu.³ Spisovatel György Konrád, který byl v Maďarsku na černé listině, považoval cenzuru za stalinismus za „pozitivní, agresivní“ na rozdíl od „negativní a defenzivní“ cenzury v 80. letech 20. století: „Tehdy nám nařizovali, co máme říkat, teď jen radí, co neříkat“ (Konrad 1983, 449). Tato pozdější cenzura pronikala všemi státními a společenskými institucemi a jejím cílem bylo „odradit lidi od myšlení“ (tamtéž) a z „občanů vlastněných státem“, kteří věděli, co neříkat, udělala „předvídatelné, transparentní“ osoby (tamtéž, 451). Jiný autor, Richard A. Zipser, který psal o literární cenze v NDR v květnu 1989, rozlišuje mezi autocenzurou, redakční cenzurou (neboli „*sanfte Zensur*“, protože se většinou vyjadřovala formou „přátelského“ doporučení), státní ideologickou cenzurou a cenzurou stranickou, kterou vykonávalo mnoho aktérů napříč všemi fázemi publikačního procesu (Zipser 1990b). Robert Darnton zase provedl komparativní studii mezi *ancien régime* ve Francii a NDR a došel k závěru, že francouzský režim fungoval na principu „privilegia“, protože cenzoři i autoři pocházeli ze stejného společenského prostředí, sdíleli stejné hodnoty, zatímco literární

3 Výjimkou jsou práce o NDR, které už v 90. letech 20. století braly v úvahu postupy a vyjednávání ze strany autorů a autorek (Lokatis 1996; Costabile-Heming 1997).

cenzura v NDR se zakládala na „plánování“; státněsocialistická propaganda se dostala do každého prvku vydavatelského procesu, byla úkolem, který padl na redaktory a redaktorky, a ti tak měli navrch nad autory (Darnton 2012 [1995]). Darnton tuto pozici ve svých pozdějších dílech opustil a zdůraznil rozptýlenou povahu cenzury v NDR a množství bodů vyjednávání mezi různými aktéry (Darnton 2014, 191).

Státněsocialistickou cenzuru definovalo její nasazení na všech úrovních. Marianna Tax Choldin zavedla termín „omnicenzura“ pro způsob, jakým během sovětské éry formovala čtenářstvo knihovnická cenzura na rozdíl od „svrchované“ cenzury carského Ruska (Choldin 1998, 26). Systém se posunul od „autokratického“ k „byrokratickému“ a určoval ho „někdy teror a vždycky utajení a značný stupeň vsudypřítomnosti“ (tamtéž). Arlen Blyum rozvíjí tento koncept dál a konstruuje pyramidový model sovětské literární cenzury: začínající autocenzurou u základny a pokračující přes redakční cenzuru, cenzuru Generálního ředitelství pro ochranu státního tajemství v tisku (Glavlit) a tajné politické policie až k cenzuře, kterou vykonávalo agitkačně-propagační oddělení ústředního výboru strany na vrcholu. První tři úrovně tvořily cenzuru „předběžnou“, čtvrtá a pátá pak „represivní“ (Blyum 2003, 3–8). Dále pak formuluje „represivní, regulační, vzor stanovující, ideologickou, selektivní, protektivní (...) [a] preskriptivní“ funkce cenzury v „totalitních státech“ (tamtéž, 10–13) a tvrdí, že „se zdá, že preskriptivní funkce je vynálezem komunistického režimu. (...) [cenzori měli] ‚vzdělávat‘ autory tím, že jim budou předepisovat, co a jak mají psát“ (tamtéž, 13). Je potřeba říct, že Blyum se zaměřuje hlavně na období do 50. let 20. století, a zřejmě proto nezachycuje změnu cenzury z preskriptivní na proskriptivní.

Tyto taxonomie se jen zřídka zabývají opačným procesem cenzury: různými strategiemi, jak ji obejít. Jednou z těchto strategií, psaní „ezopským“ jazykem, popsal Lev Losev ve své dnes již kanonické práci o sovětské literatuře (Loseff 1984; 2012). Spisovatelé používali buď „clony“ (*screen*), aby schovali pravý význam, nebo „značky“ (*markers*), aby přitáhli pozornost (Loseff 1984, 50–52; viz též Losev 2012 [1984], zvláště 251–252), a v podstatě vyvinuli systém komunikace s čtenářstvem. Kevin Moss rozvinul myšlenku kódu a tvrdil, že v letech před glasností si Sověti osvojili komunikaci ve „veřejném“ a „soukromém“ kódu, kde určitá slova či fráze zastupovaly něco jiného, například „stará ruská hudba“ znamenala „duchovní hudbu“ (Moss 1995, 131). Pak představuje spektrum stylistických nástrojů, které používal pro kódování zamýšleného významu Bulgagov v *Mistrovi a Markétce* (tamtéž, 232–233). Zatím poslední autorka píšící o ezopském jazyce, Irina Sandomirskaja, jej považuje za strategii rozporuplnou v několika ohledech. Tvrdí, že kamufláž vytváří „šedou zónu nejistoty, kolísající mezi vzájemně se vylučujícími

póly odporu a kolaborace, mezi zpochybňováním síly cenzury a přizpůsobením se jí“ (Sandomirskaja 2015, 64). Její pohled bude důležitý pro zkoumání ezopského jazyka v této knize.

Jak jsem uvedla výše, taxonomie na cenzuru pohlíží jednoduše: stát a jeho úřady působí na autory a autorky a pracují dohromady jako systém. V posledních letech ale badatelský zájem začal čerpat také z příspěvků teoretické školy nové cenzury (New Censorship), ke které se vrátím v další části. Na cenzuru pozdního státního socialismu nepohlíží tak totalitně a zdůrazňují součinnost, odpor a vyjednávání, jako například Sara Jones ve své studii dvou východoněmeckých autorů a jedné autorky (Jones 2011) nebo Samantha Sherry ve studii o sovětských literárních překladatelích a překladatelkách (Sherry 2015), a tak v teoretické diskusi zdůrazňují možnost jednat. Jones posunuje těžiště výzkumu k „nestabilním hranicím mezi opozicí a konformitou“ (Jones 2011, 21) a zkoumá, jak a jestli vůbec autoři, každý a každá různé politicky situovaní, dosáhli ve vztahu ke státní moci jasné pozice. Sherry zase zdůrazňuje záporný vliv všudypřítomnosti cenzury, který již dříve formuloval Konrád, a s odkazem na Pierra Bourdieua tvrdí, že „cenzurní praktiky řídil jednak vztah mezi představiteli moci a literárními aktéry, jednak působení habitu, protože cenzurní normy byly internalizované a působily nevědomě“ (tamtéž, 7). Toto bude stěžejním bodem pro diskusi o dopadech cenzury i zde.

Většina prací o cenzuře za státního socialismu zkoumala literaturu. Cenzura v oblasti vědy byla dosud předmětem zkoumání daleko méně často. Práce vydané před rokem 1989 sestávají převážně ze svědectví, jako například výpověď Voslenského ve výše zmíněném *Index on Censorship*, ve které poznamenává, že už výběr tématu výzkumu ovlivňovala cenzura (Voslensky 1986, 28), nebo krátký článek Jurije Jarim-Agajeva o jeho zkušenosti v sovětských přírodních vědách (Yarim-Agaev 1989). Když se otevřely archivy a hranice, začaly se objevovat analytické studie, které pracovaly s dokumenty i rozhovory. Jejich záběr přesahuje cenzuru – věnují se různým aspektům podmínek výzkumu za státního socialismu nebo sestavují historie jednotlivých oborů. Tento druhý typ publikací je pro tento projekt zvlášť důležitý. Slava Gerovič například zkoumá diskurzivní strategie při psaní historie, které se rozvinuly v přímé odpovědi na cenzurní tlaky. Poukazuje na vývoj konkrétního žánru psaní historie, „internalistického, faktologického, diskusi se vyhýbajícího“, proti kterému nemohli cenzoři nic namítat, protože při absenci analýzy „fakta „mluví za sebe““ (Gerovitch 1998, 199–203). Ještě zajímavější je jeho názor, že tento žánr pokračoval do postsovětské éry jako dědictví, které jen tak neodejde. Sergej I. Žuk, který píše o amerikanistice za Brežněvovy éry, zjistil, že stejný žánr se etabloval i v oblasti výzkumu (Zhuk

2013, 322–323). Počet studií konkrétních institucí nebo oborů dodnes vzrostl natolik, že je zde nelze všechny zmínit, a navíc se cenzury a publikačního procesu dotýkají jen zřídka. Výjimku tvoří vnímavá a vtipně ironická analýza vydávání vědeckých knih v NDR na počátku 60. let 20. století od Siegfrieda Lokatise (Lokatis 1996), částečně také obecný nástin Jürgena Kocky pojednávající o propojení vědy a politiky v NDR (Kocka 1998) a vyčerpávající studie polské cenzury v oblasti historiografie před rokem 1970 od Zbigniewa Romeka (Romek 2010). Lokatis a Romek zohledňují spíše kolegiální než cenzurní roli redaktorů a redaktorek nakladatelství, a Lokatis vyzdvihuje prvek autorské agentnosti.

NDR a Polsko představují dva případy kontrastující se zde probíraným publikováním ve vědě v Česku a Maďarsku. Systém cenzury v NDR se od 60. let 20. století vyznačoval „výraznou snahou o kodifikaci“ (Klötzer a Lokatis 1999, 256). To zahrnovalo regulaci vědecké produkce, která byla sice rozptýlená, ale zároveň dost hierarchizovaná (Costabile-Heming 1997, 54; Kocka 1998, 441–442), a to více než v české struktuře vědeckého publikování, přičemž oba systémy obsahovaly prostor pro vyjednávání. Jasnější a přísnější hierarchizace mohla být důsledkem jedinečného rysu situace v NDR, a sice, že „třídní nepřítel NDR s ní sdílel společný jazyk“, a cenzurní úřady tak musely být preciznější a vnímavější ve svých metodách, než byly jejich slovenské nebo maďarské protějšky (Klötzer a Lokatis 1999, 254). Polský systém měl ústřední cenzurní úřad, ale „zakládal se na takzvaném delegování cenzurních povinností. Jinými slovy, záměrem bylo zajistit, aby poradci [tzn. zaměstnanci cenzurního úřadu] obdrželi pouze takové materiály, které už nevyžadovaly další úpravy“ (Dąbrowski 2017, 215). Hlavní úřad pro kontrolu tisku, publikací a veřejného vystupování (GUKP) vznikl v červenci 1946 a v dubnu 1990 byl zrušen, ale od července 1981 se mohly redakce proti jeho rozhodnutí obrátit na soud a publikace akademie věd byly z jeho jurisdikce vyjmuty (Bates 2001, 1893). Přestože byly cenzurní směrnice tajné, definovaly cenzorům limity přípustnosti poměrně konkrétně, a to včetně speciálního postavení vědy již před rokem 1981, jak víme z *Černé knihy polské cenzury* (Curry 1984). To vytvářelo pro polské akademiky jasnější, ve smyslu méně mlhavé, prostředí. V této knize budeme číst výpovědi maďarských badatelů a badatelek, kteří popisují své pracovní podmínky obdobně, přestože Maďarsko, pokud víme, žádná podobná formální pravidla nemělo. Obdobná zkušenost má původ v odlišné konstelaci okolností.

Z geografického hlediska jsou pro tuto knihu významní dva autoři a autorka: György Péteri, John Connelly a Jiřina Šmejkalová. Všichni tři se od 90. let 20. století zabývají českým či maďarským akademickým světem. Péteri zkoumal vztah maďarských badatelů z akademie věd ke státní moci od

40. let 20. století. Podle něj společenské vědy v následujících desetiletích neomezoval jen stát, ale také rané vnitřní boje o moc mezi badateli z přírodních a technických věd na jedné straně a ze sociálních věd a humanitních oborů na straně druhé. Stát nicméně odborné znalosti z ekonomie potřeboval k výkonu své moci, a proto výměnou za ideologickou poslušnost garantoval ekonomické vědecké komunitě relativní autonomii: „stali se tak jedinou skupinou maďarské vědecké inteligence (...) privilegovanou tím, že byli součástí institucí, které měly moc nad některými vyhrazenými oblastmi politiky“ (Péter 1998, 223–224). Tato práce vedla Péteriho logicky ke studiu patronátu ve vědeckém světě, systému vzájemné závislosti, který umožňoval pokračování v seriózním výzkumu, i když v určitých mezích (Péter 2002). Jinými slovy, tím, že ukázal, jaké role hráli místní aktéři a jaké byly jejich zájmy, nepřímou říká, že expertizace tlumila centralizaci. To je také zhruba pozice, kam Connollyho dovedla jeho studie „sovětizace“ východoněmeckých, českých a polských univerzit od konce druhé světové války do období destalinizace. Dochází k závěru, že v českém případě „sovětizaci“ napomáhala interní dynamika, než že by jejím původcem bylo výlučně sovětské poručnictví (Connolly 2008 [2000]). S tím do jisté míry kontrastuje práce Šmejkalové o vydávání českých knih, která poskytuje pohled „shora dolů“ a zaměřuje se na státní intervence do publikačního procesu. Její práce je nicméně obohacujícím popisem opatření a praktik zakomponovaných do struktury vydavatelského průmyslu, jako například kvóty na přiděl papíru, které v důsledku fungovaly jako cenzurní mechanismy (Šmejkalová-Strickland 1994; Šmejkalová 2000; 2011).

Šmejkalová byla do nedávna jedinou českou vědkyní, která se zapojila do mezinárodní diskuse o cenzuře. Ostatní český výzkum cenzury za státního socialismu, a máme jej již úctyhodné množství, se zaměřoval na čtenářstvo ovládající češtinu. Jedna z prvních průkopnických prací autorů Karla Kaplana a Dušana Tomáška dokumentuje každodenní operace cenzurního úřadu mezi roky 1945 a 1968 (Kaplan a Tomášek 1994; Tomášek 1994). Pavel Janáček zase ukazuje, jak stalinistické cenzurní praktiky uplatňované v oblasti populární a brakové literatury byly do určité míry spíše pokračováním z 30. a 40. let 20. století než novým rysem (Janáček 2004). Petr Šámal nastiňuje chronologický vývoj cenzury ve veřejných knihovnách na počátku 50. let 20. století a poskytuje všechny známé seznamy zakázaných knih z té doby. Konkrétně se zaměřuje na roli knihovníků jako „soustružníků lidských duší“, kteří měli za úkol formovat socialistické čtenářstvo (Šámal 2009). Zatím posledním rozsáhlým příspěvkem k těmto textům je dvousvazková encyklopedická práce věnovaná především literární cenzuře v české kultuře od roku 1749 do přítomnosti (Wögerbauer, Piša, Šámal,

Janáček a kol. 2015). Ta mapuje dlouhou a tvrdošíjnou historii nesvobody tvůrčího vyjadřování v českých zemích a celkem jasně ukazuje, že epizody tvůrčí svobody byly jen vzácné a v čase vzdálené.⁴ Z českého výzkumu cenzury se době po roce 1968 zatím věnovala pouze Šmejkalová z perspektivy vydávání, distribuce a prodeje knih, a dále dva oddíly obecného nástinu literární cenzury za doby státního socialismu a několik krátkých případových studií v kompendiu Wögerbauera a kol. Hlavní teze Šámalova přehledu z kompendia „V zájmu pracujícího lidu: literární cenzura v době centrálního plánování a paralelních oběhů“ (Šámal 2015) vyšly též později anglicky (Lauk, Šámal a Shek Brnardić 2018).

Studie obecných podmínek vědy v období pozdního českého státního socialismu se také donedávna zaměřovaly na čtenářstvo ovládající češtinu, s významnou výjimkou práce finské historičky Riiky Palonkorpi [Nisonen-Trnky], nicméně většina se zaměřuje na 60. léta 20. století (Palonkorpiová 2017 [Nisonen-Trnka 2012]). V češtině existuje několik autobiografií, které zahrnují také dobu mezi roky 1968 a 1989 (Komárek 1992; Potůček 1995; Wichterle 1996; nebo autoetnografická publikace Konopásek 1999), zatímco vědecké studie se věnují především rokům vedoucím k pražskému jaru a prvním následkům jeho potlačení (Kostlán 2002; Sommer 2011). Studií k poslednímu dvacetiletí státního socialismu jako samostatného fenoménu je zatím méně, ale postupně jich přibývá. Jedním z prvních příkladů v české literatuře a literárních studiích je konferenční sborník (Wiendl 1996) a zvláštní číslo *Sociologického časopisu* (2004). V 90. letech 20. století i dnes převažuje narace o přerušení a diskontinuitě institucionálního a intelektuálního vývoje nastoupeného v 60. letech 20. století (Prečan 1994; Nešpor 2014a). Studie se většinou zaměřují na represe ze strany státu a na institucionální podmínky v různých oborech (Urbášek 2008; 2012; Voříšek 2008; 2012; Oates-Indruchová 2008). Zhruba v posledním desetiletí se objevuje zřetelný obrat směrem k vrstevnatějším pohledům a novým otázkám, například: odkaz a kontinuity z období státního socialismu (Skovajsa 2011; Skovajsa a Balon 2017b), niky relativní svobody v rámci oficiálních institucí (Kabele 2011; Olšáková 2012; Nešpor 2014b), decentralizace prostřednictvím expertizace (Sommer 2015; 2016; Kopeček 2017) a genderové aspekty (Vohlídalová 2018). Za pozornost stojí také kniha Petra Andrease *Vybírat a posuzovat* (Příbram: Pistorius a Olšanská 2016), která popisuje funkce literární kritiky a její pozici v politickém diskurzu posledních dvou dekad státního socialismu

⁴ Za tento podnět vděčím Jamesi Krapfloví. Je ovšem pravda, že Česko(slovensko) zdaleka není v čistě historickém poměru údobí tvůrčí svobody a nesvobody výjimkou ani ve světě ani v Evropě. V neposlední řadě platí, že i akademická svoboda je v dlouhodobé perspektivě relativně nový pojem a dodnes se o ni i v demokratických společnostech svádí boje proti nejrůznějším ekonomickým i politickým tlakům.

a poskytuje srovnání materiálů z recenzních posudků na literárněkritické rukopisy s orálněhistorickými rozhovory vedenými autorem kolem roku 2014.

Tato kniha staví na dosavadním výzkumu, ale snaží se o komplexnější pojetí vědeckého psaní a publikování v podmínkách cenzury. Zkoumá všechna stadia procesu psaní od vzniku myšlenky až po ohlasy a kritické přijetí po vydání i institucionální a politický kontext tohoto procesu. Ptá se, jaké strategie autoři a autorky a jejich instituce používali v procesu produkce vědeckých textů. Za účelem zkoumání vztahu vědeckých tvůrců k jejich textům a čtenářstvu probírá postupně různé aktéry zapojené do tohoto procesu, s důrazem na sebepojetí autorů a autorek samotných. Jak autoři léta po rozpadu státního socialismu pohlížejí na tehdejší fungování intelektuální komunikace mezi autory a čtenářstvem? Ve středu zájmu stojí spíše agentnost a vyjednávání tvůrčích aktérů než jejich instrumentalizace cenzurními represemi ze strany státních institucí. Společenské a humanitní vědy zaujímají ve snaze o pochopení komplexity a účinnosti státněsocialistické cenzury zvláštní místo. Pluralita interpretací je vlastní literatuře nebo dramatu, ale vědecká komunikace usiluje o přesnost a jednoznačnou interpretaci. Pokud cenzurní tlaky motivují spisovatelky a dramatiky k tomu, že přicházejí s novými metaforami a jazykovými hříčkami, aby ošálili ostražitě oko a ucho cenzora, co znamenají takové ezopské strategie pro vědecké texty?

A nakonec poznámka k terminologii: přestože jsem v tomto úvodu používala slovo „cenzura“, vyhýbala jsem se mu, když jsem hovořila s badateli a badatelkami, kteří pracovali za státního socialismu. Protože cenzura oficiálně neexistovala, zajímalo mě, zda autoři své příběhy zasadí do kontextu cenzury či nikoli. Pokud jsem tento termín vůbec použila, pak jen poté, co jej zmínili oni, nebo v pozdější části rozhovoru. To bylo koneckonců cílem pátrání, které stálo na počátku této knihy: na základě ústních výpovědí i psaných dokumentů zrekonstruovat důležitou část intelektuální historie v období nesvobody státního socialismu tak, aby tehdy napsané vědecké texty neztratily svou jistou záhadnost a vědeckou podstatu a abychom je nečetli jako pouhá smutná mementa spoutaných myšlenek.

Teorie cenzury

Cenzura za státního socialismu byla dosud většinou zkoumána z hlediska institucionálních regulačních procesů, jako „potlačování diskurzu vládou“ (Cohen 2001, 8): jak a proč vládní úřady řídily, co se mohlo říkat, psát nebo ukazovat. Mark Cohen ale píše, že tento přístup k cenzuře se objevil až v osvícenství v kontextu zájmu o rozum a individuální práva. Podle jeho

názoru jde o „mnohem specifitější pojetí, podmnožinu předchozího, k označení vládní cenzury děl posouzených *negativně* a s mocenskou podporou pro výkon tohoto hodnotového soudu“ (Cohen 2001, 8, zvýraznění v originále). Tuto užší definici považuje za problematickou, protože nedostatečně vysvětluje „vztah mezi mocí a kontrolou nad diskurzem“ (Cohen 2001, 5), a proto navrhuje, abychom se vrátili k dřívějšímu chápání cenzury jako výkonu hodnotového soudu:

[C]enzura znamená vyloučení určitého diskurzu v důsledku soudu (judgement) vyřčeného aktérem v pozici autority a vycházejícího z určité ideologické predispozice. Aktérem v pozici autority rozumím někoho s mocí vykonat hodnotový soud, ať už jde o aktéra veřejného, soukromého nebo o samotnou producentku diskurzu [...] Cenzura je výsledkem duševní aktivity, během níž cenzor vnímá a rozlišuje mezi vztahy nebo alternativami vzhledem k diskurzu, který posuzuje. (Cohen 2001, 15–16)

Připojuje se k zastáncům teoretického směru nové cenzury, přístupu založeného na Foucaultově práci o diskurzu, moci a odporu: moc je přítomna v každém vztahu a tím pádem „body odporu jsou v síti moci přítomny všude“ (Foucault 1999 [1976], 112). Nejradikálnější názor pak vyjádřil Michael Holquist: podle něj je jednou z vlastností diskurzu, že „cenzura zkrátka je“ (Holquist citován v Post 1998, 2; Holquist 2012 [1994], 106). V tomto kontextu se také často cituje Pierre Bourdieu, přestože používá „cenzuru“ pouze jako metaforu pro popis dynamiky vyjádření v poli: „Nenechme se zmást metaforou cenzury: to, co určuje výraz, je sama struktura pole, protože ovládá jak přístup k výrazu, tak podobu tohoto výrazu, a nikoli nějaká právní instance ustavená speciálně proto, aby poukazovala na porušení nějakého jazykového kódu a trestala za něj“ (Bourdieu 1991 [1982], 138; 2012, 52). Sue Curry Jansen, jedna z prvních badatelek nové cenzury, nazývá tuto formu cenzury „konstitutivní“ (v kontrastu k cenzuře „regulativní“) a definuje její účel jako existenci „za účelem vytváření, zajištění a udržování“ kontroly mocných „nad mocí pojmenovávat“ (Jansen 1991, 8). Dále říká, že ve všech lidských společnostech jsou tedy moc a vědění „spolu svázány ve spleťtý uzel“ (tamtéž, 4). Mocní přenášejí svou verzi sociálního života a pravidel na bezmocné, zatímco bezmocní používají své „znalosti moci k vyjednávání svých vlastních návodů k přežití“ (tamtéž, 8). Judith Butler pak tento bod jasně formuluje, když tvrdí, že „cenzura [je] současně vždy konstitutivní podmínkou agentnosti a zároveň její limitou“ v tom smyslu, že „jakékoli rozhodnutí o tom, jak za takových strukturních okolností rozhodovat, bude nevyhnutelně implikováno v cenzurních procesech samých“ (Butlerová 2012 [1998], 101). Půjčuje si psychoanalytický termín „zavržení“ (forkluze,

foreclosure), aby popsala proskriptivní povahu diskurzu (tamtéž, 102). Toto pojetí cenzury je v kontextu státního socialismu kritizováno, že slučuje všechny formy sociální kontroly s činnostmi autoritářských vlád. Podle této argumentace tím, že dáme všechny formy moci na jednu úroveň, „riskujeme trivializaci aktů násilí a útlaču“ (Sherry 2015, 6).⁵

Účelný pohled na státněsocialistickou vědeckou cenzuru se nachází někde uprostřed: instrumentalizace tvůrčí mysli shora dolů nedovoluje agentnost, zatímco pozice „cenzura je“ nepodchycuje hierarchii moci existující v státněsocialistických režimech cenzury. Důležité je, že perspektiva shora dolů nedokáže zcela vysvětlit těžko uchopitelný druh cenzury: autocenzuru a její propojenost se všemi dalšími druhy cenzury. Nemůže pojmut cenzuru „jako systém kontroly, který prostupuje institucemi, zabarvuje lidské vztahy a sahá až do skrytých pochodů duše“ (Darnton 2014, 243). Model „uzlu moci a vědění“, vytvořený Jansen, je dobrým východiskem pro úvahy o komplexitě vědecké cenzury v období pozdního státního socialismu v těch zemích, kde neexistoval centrální dozorcí úřad. Přestože Jansen zavádí pojem „konstitutivní cenzury“, také odlišuje individuální, hierarchicky umístěné aktéry – mocné a bezmocné. Helen Freshwater kriticky hodnotí školu nové cenzury a zasazuje se o větší důraz na vztahovou povahu cenzury a zapojení mnohonásobných aktérů: „[C]enzura je spíše procesem realizovaným prostřednictvím vztahů mezi cenzorskými aktéry než sledem aktů prováděných samostatným nebo izolovaným úřadem“ (Freshwater 2004, 1). Její definice nejpřesněji popisuje situaci státního socialismu. Zahrnuje v sobě též model „rozptýlené cenzury“, který Richard Burt navrhl místo tradičního modelu „odstranění a náhrady“ (Burt 2012 [1998], 337), tedy model, který zkoumal škrty cenzora a nahrazení odstraněného materiálu autorem:

Oproti tomu nabízím komplexnější a propracovanější model cenzury zahrnující pojmy rozptýl (dispersal) a přesun (displacement). (...) cenzura v divadle raného novověku byla rozdrobena mezi spoustu regulačních činitelů a praktik; byla zároveň produktivní i restriktivní; na jedné straně kulturu legitimizovala, na straně druhé ji potlačovala. Cenzura nepředstavovala jediný akt, neodehrávala se na jediném místě ani v jednom čase. (Burt 2012 [1998], 333; zvýraznění v originále)

Tento model logicky přijal Petr Šámal pro svou obecnou charakteristiku státněsocialistické cenzury, aby se odpoutal od perspektivy shora dolů (Šámal 2009; Lauk, Šámal a Shek Brnardić 2018). Dále definuje jako „pole cenzurních interakcí“ autora, časopis, nakladatelství, ediční plány a jejich

5 Viz též Müllerová (2012 [2004]).